Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi
Cilt 5, Sayı 4 (Aralık 2008), ss. 24-46
DOI: 10.1501/MTAD.5.2008.4.48
Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Eş Dizimlilik Özellikleri Bakımından Türk Dilinde "Temiz" Sözcükleri

Şahru Pilten

ÖZET

Bir sözlüksel parçacığın benzer bir parça ile yer değiştirebileceği kesin durumları tespit etmek için ilgili parçacıkların eş dizimsel davranışları bilinmelidir. Sözlüksel parçacıkların eş dizimsel davranışlarını, tarihsel süreç içinde birlikte kullanılma alışkanlığı edindiği sözcükler belirler. Bu çalışmada *anġ* sözcüğü örnekleminde uygunluk analizi metoduyla Türk dilinde temiz sözcüklerinde eş dizimsel davranışların gelişimi, daralması ve aktarılması konuları incelenmiştir.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Türkçe, eş dizimlilik, uygunluk analizi, anlam bilimi, idrak sistemi

ABSTRACT

To decide in what circumstances substitutions of one item for another is possible in a text, the collocational behaviors of the lexical items should be known. The habits of being used with certain lexical items acquired during the historical process and these habits determine the collocational behaviors of the lexical items. In this work the development, restriction and transmission of collocational behaviors of "clean" words in Turkish language searced in the sample of *anġ*, using concordance analysis method.

KEY WORDS

Turkish, collocation, concordance analysis, semantics, cognitive system

1.Giriş

1.1. Eş Dizimlilik Kavramı

"Eş dizimlilik" terimi bugünkü modern dil bilimindeki anlamında ilk kez İngiliz dil

bilimci J. R. Firth tarafından kullanılmıştır. J. R. Firth (1957) bu konuyu "bir sözcüğü devam ettirdiği arkadaşlıklarla yargılamalısınız" sloganı ile açıklamıştır. "Sözlüksel parçacıkların dizimsel ilişkisinin, bir sözcüğün diğer sözcüklerle bir araya gelme yeteneğiyle ilişkili" olduğunu ileri sürmüştür. Firth tarafından yapılan açıklama, bir sözcüğün anlamını eş dizimsellik açısından yapması, eş anlamlılık ve zıt anlamlılık gibi geleneksel dizisel ilişki görüşlerinden farklı olması açısından önemlidir. Firth (1968: 181) bu gözlemlerinden hareketle eş dizimlemeyi "verilen bir sözcüğün eş dizimlilikleri, o sözcüğün alışkanlığa bağlı veya geleneksel yerleridir." şeklinde tanımlamıştır.

Eş dizimlilik üzerinde çalışan daha sonraki dil bilimciler Firth'ün teorisini temel alarak geliştirmişlerdir. Halliday (1966: 153), sözcüklerin eş dizimlenebilirliklerine yeni bir boyut ekleyerek "takım" görüşünü ortaya atmıştır. Bu görüş uyarınca eş dizimlenmeyi "birlikte bulunan sözlüksel parçacıklar arasındaki doğrusal bir birlikte bulunma ilişkisi" olarak tanımlamış ve "eş dizimlenmede birlikte bulunma ayrıcalığına sahip üyelerin gruplaşmasını" "takım"olarak nitelemiştir.

Sinclair (1966: 411)'e göre dil kalıpları bir seçim sistemi tarafından tanımlanabilir. Burada anahtar konu sözlüksel parçacıkların birbiriyle eş dizimlenme eğilimleridir. Bu eğilimler, "dil hakkında, dil bilgisel analizler tarafından sağlanamayacak gerçekleri ortaya çıkaracaklardır". Sinclair (1966: 411), "sözlüksel parçacıklar arasındaki zıtlığın, dil bilgisel sınıflardan çok daha esnek olduğu" söyler. Bu durumu "mümkün olmayan eş dizimlenmeler yoktur fakat bazıları diğerlerinden daha muhtemeldir." sözleriyle açıklar. Sinclair (1966: 415)'in teorisinin önemli bir yanı da onun rastlantısal (casual) ve belirgin (significant) eş dizimlilik arasında yapmış olduğu ayrımdır. Ona göre belirgin bir eş dizimlenme bireysel parçacıkların yapısından beklenenden çok daha sık meydana gelmektedir.

Hoey (1991: 6-7) ise sözcüklerin gelişi güzel birlikte bulunmasıyla, eş dizimlilik arasında bir ayrım ortaya koyar: Ona göre eş dizimlilik "sözlüksel bir parçacığın metinsel bağlamında diğer parçacıklarla rastlantısal orandan çok daha fazla birlikte kullanılma ilişkisine verilen addır". Bu açıklamayı eş dizimliliğin "istatistiksel" tanımı olarak adlandırabiliriz. Bu tanım özellikle korpus dil bilimi üzerine çalışanlar için önemlidir.

Partington (1998: 20), dildeki bütün sözlüksel parçacıkların kendi bireysel ve biricik davranış kalıpları olduğunu vurgular. Partington (1998), eş dizimlilik konusuna dil öğrenimi açısından yaklaşır. Sözcüklerin eş dizimlilerini bilmek özellikle dil öğrenicileri ve çevirmenler için önemli olduğunu belirtir. Sözcüklerin davranış kalıplarının ve sözlüksel parçacıkların hangi durumlarda birbiriyle yer değiştirebilir olduğununun ancak eş dizimlilerin belirlenmesiyle öğrenilebileceğini belirtir. Sözcüklerin eş dizimsel davranışlarının tespiti için **uygunluk analizi** (correspondance analysis) adını verdiği bir yöntem ileri sürer.

2. Eş Dizimlilik Özellikleri Bakımından Türk Dilinde "Temiz" Sözcükleri

Uygunluk analizi yöntemiyle Türk dilinde yer alan "temiz" sözcüklerinin eş dizimsellik özelliklerini incelemeyi amaçlayan bu makalede Eski Türkçeden Çağdaş Türkçeye kadar kullanılmaya devam etmesi ve kullanım sıklığı göz önüne alınarak *arıġ* sözcüğü örneklem olarak seçilmiştir.

2.1 *arıġ*'ın utanç sözcükleriyle eş dizimlenmesi

Clauson (1972:213) tarafından "clean, pure" (temiz, saf) şeklinde tanımlanan *arıġ* sözcüğü Türk Runik harfli metinlerde sadece bir kez, Tonyukuk yazıtında tanıklanmıştır:

> (1) ***arıġ*** *ubuti yeg* 'temizin (yani "savaşıp yenilmemişin") utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir' (T 37)

Yukarıdaki ifadede *arıġ*, *ubut* "utanç" kavramıyla eş dizimlenmiştir. Bu cümlede *arıġ* mecaz anlamda, "savaşıp yenilmemiş kişiler" için kullanılmıştır. Bu örnek, Kök Türklerin "savaş" ve "temizlik" kavramları arasında kurmuş oldukları bilişsel ilişkiyi ortaya koyması bakımından önemlidir. *arıġ* sözcüğünün "utanç" sözcükleriyle eş dizimlenme özelliğine daha sonraki dönemlerde rastlanılmamıştır.

2.2. *arıġ*'ın kutsal kavramlarla eş dizimlenmesi

Buddhist Türk çevresi metinlerde *arıġ*, çoğunlukla soyut bir kavram olarak ele alınmış ve "kusurlardan arınmışlık" anlamında kullanılmıştır. Bu anlam yapısıyla *arıġ* sözcüğü ETü.'de *paramit* "mükemmellik" (Skr. *pāramitā,* Çin. *tu* 度) (SH 301) sözcüğüyle karşılanan erdemlerle sıkı bir ilişki içindedir. Bu ilişki *arıġ* ve *paramit* sözcüklerinin birlikte kullanılmalarını sağlamıştır. *on paramitları arıġ* (BT VIII B 114) (UW 183/2) ifadesinde de vurgulandığı gibi Buddhist öğretide sınırlılıkları ve ulaşma yolları belirtilen on *pāramitā* da *arıdır*. *arıġ* sözcüğünün Buddhist Türk çevre metinlerinde sahip olduğu bu anlamsal yapı onun *kirsiz* "kirsiz, lekesiz" (2) (ED 746), *yaruklug* "parlaklık" (3) (ED 964), *küsüşlüg* "arzu, istek" (4 (ED 752) ve *ülgüsüz* "talihsiz" (5) (ED 144) ve *üküş* "çok" (5) (ED 118) ifadeleriyle eş dizimlenerek Buddha'nın ismi olarak kullanılmasını sağlamıştır:

> (2) *kirsiz* ***arıġ*** "kirsiz, arı" (Skr. *vimala,* Çin. *wu kou* 無垢, SH 378) (BT II 1134; Warnke (?) 820, *820* Anm.) (UW 184/1)
>
> (3) ***arıġ*** *yaruklug* "arı yaşam; arı davranış" (Skt. *brahma-caryā*, *kuśala-carin*, *tapas*, *brahma-cārin*, *brahma-patha*, *brahma-vihāra*, Çin. *fan hsing* 梵行, SH 354) (u.ä.) (BT II 337; ETS 90126, 146187, 16875; Warnke 488) (UW 186/2)

(4) ***arıġ*** *küsüşlüg* "arı istek" (Skr. *śuddhivara* Çin. *ching yüan*) (BT II 320; Moerloose 192 m) (UW 186/2)

(5) *ülgüsüz üküş* ***arıġ*** "ölçüsüz çok arı" (Skr. *anitaprasanna* Çin. *wu liang ching*) (BT II 710; Moerloose 195 m) (UW 183/2)

Ayrıca *arıġ* sözcüğünün *han* "han" (6), *vajir* "İndra'nın silahı, yıldırım" (7), *bharme* "Brahman" (8) ifadelerini nitelemesiyle meydana gelen birleşik yapılar da Buddha'nın ismi olarak kullanılmaktadır.

(6) ***arıġ*** *şakilar hanı* "arı Śākya hanı" (Buyan 679$_{7}$) (UW 186/2)

(7) *yanı* ***arıġ*** *vajir* "yeni arı yıldırım" (ETS 84$_{18}$) (UW 186/2)

(8) ***arıġ*** *bharme* "arı Brahman" (ETS 90$_{133}$) (UW 186/2)

Buddhist Türk çevresinde *arıġ* sözcüğünün dinî söylemdeki yeri, sözcüğün anlamsal yapısına ve eş dizimsellik özelliklerine de yansımıştır. Sözcüğe yüklenen eş dizimsel sınırlamalardan ötürü Buddhist metinlerde *arıġ* sözcüğünün vücutla ilgili kavramları nitelemek için kullanıldığı ifadeleri duyan bir ana dil konuşuru, bağlamda yer almadığı hâlde bu ifadelerde bahsedilen "vücut"un Buddha'ya ait olduğunu anlayacaktır. *arıġ* sözcüğünün vücutla ilgili sözcüklerle eş dizimlendiği cümlelerde vücudun sahibinin, yani Buddha'nın erdemini vurgulamak için genellikle *arıġ* sözcüğü iki terimli yapılarda kullanılmıştır (10, 11, 12). Ayrıca bu ifadelerde *arıġ* sözcüğü insan vücuduyla eş dizimlenme alışkanlığına sahip olmayan kavramlarla birlikte kullanılmıştır. Bahsedilen vücut *kök kalık* "gökyüzü^{2}" gibi arıdır (9), *kirsiz* "lekesiz" ve *bügülüg* "büyülü"dür (12). *kirlenme*den (Skr. *āsrava* Çin. *yu-lou* 有漏) kaynaklanan olumsuzluklardan zarar görmeyeceği için *akmaz akıtmaz* "akmaz^{2}", *artamaz buzulmaz* "bozulmaz^{2}" (10):

(9) *siziŋ ät'özüŋüz kök kalık täg* ***arıġ*** *ol* "sizin vücudunuz gök yüzü^{2} gibi arıdır" (u.ä.) (Suv 656$_{4}$, (?) 656$_{1}$) (UW 184/1)

(10) *burhanlarnaŋ akmaz akıtmaz artamaz buzulmaz* ***arıġ*** *turug ät'öz* "Buddhaların akmaz^{2} bozulmaz^{2} arı^{2} vücudu" (TT VI 136) (UW 186/2)

(11) *bodisatavlar mahasatavlarnıŋ* ***arıġ*** *süzök ät'özdäki tildäki kılınçları* "*Bodhisattva* ve *Mahāsattva*ların arı^{2} vücuttaki dildeki amelleri" (BT II 860; ETS 166$_{29}$) (UW 186/2)

(12) *kirsiz* ***arıġ*** *süzök bügülüg bir ät'öz* "kirsiz, arı büyülü bir vücut" (TT V A 52) (UW 187/1)

Buddhist Türk çevresi metinlerinde *arıġ* sözcüğü, *äzrwa täŋri* "Tanrı Indra'nın isimlerinden biri, otuz üç cennetin Tanrısı" (Skr. *Śakra, Indra;* Çin. *Shih-ti* 釋帝, SH 481) (UW 183/2), *arhant dintarlar* "arhat rahipleri, bütün bencilce eğilimlerden kendini arındırmış, öğrenme basamaklarının en üstüne çıkmış kişiler" (Skr. *arhat*, Çin *ying-kung* 應供, SH 457) (UW 187/2), *nirvan* "*nirvāṇa*, varlık biçimlerinden azat olma" (Skr. *nirvāṇa* Çin. *nieh-p'an* 涅槃, SH 328) (UW 186/2), *bodicit* "aydınlanmış zihin" (Skr. *bodhicitta*, *bodhau cittam*, *cittôtpāda*, *bodhi-cchanda*, *bodhaye cittam;* Çin. *p'u-t'i hsin* 菩提心,

SH 297) (UW 186/2), *baçak* "oruç" (UW 185/2), *braman uguşı* "Brahman kastı, Hindistan'daki kast sisteminde bulunan dört sınıfın en yükseği" (Skr. *brāhmaṇa* Çin. *p'o-lo-men* 婆羅門, *pa-lan-mo* 跋濫摩, *mo-lo-han-mo* 沒囉憾摩, SH 346) (UW 185/1) gibi Buddhist öğretide kutsal görülen kavramları nitelemek için de kullanılmıştır.

Röhrborn, Maniheist ve Hristiyan çevreye ait metinlerinde *arıġ* sözcüğünün "arı" (rein) ve "aydınlık, parlaklık, ışık" (licht) anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (UW 184). Bu kullanımlarda da *arıġ* Buddhist Türk çevresi metinlerinde olduğu gibi *täŋri* "Tanrı", *freşti* "melek" gibi kutsal kavramlarla eş dizimlenmiştir:

(13) ***arıġ*** *yaruk äzrwa täŋri* 'arı, parlak Tanrı Zervan" (Chuast (m) 22) (UW 188/1)

(14) ***arıġ*** *yaruk küçlük freştilar* "arı, parlak, güçlü melekler" (M I 27[33]; ManHym 30 m) (UW 188/1)

Erken dönem İslamî Türk çevresi eserlerinden Kutadgu Bilig'de yer alan aşağıdaki beyit İslamî Türk çevresinde de *arıġ* sözcüğünün dinî söylem alanında önemini koruduğunu göstermektedir. Bu örnekte *arıġ* ve yakın anlamlılarından oluşan eş dizimlileri Allah'ın *vahdaniyet* sıfatını açıklamak için kullanılmaktadır:

(15) *bir ol bir ḳatıḳsız ḳarıḳsız* ***arıġ*** / *yoḳug bar ḳılur ol ḳılur yoḳ barıġ* 'O bir tektir, temizdir; ona hiç bir şey katılmamış ve karışmamıştır; yoğu var eder ve varı da yok eder.' (KB 3899)

Erken dönem İslamî Türk çevresine ait Kuran Tercümelerinden Rylands KT'de *arıġ* sözcüğü kutsal kavramların en yücesi olan *Taŋrı* sözcüğünü niteleme görevinde kullanılmıştır:

(16) ***arıġ*** *Taŋrı* (=Ar. *subḥān Allah*) (Rylands KT 36/41bl=43:13; 34/5bl=36:36).

Rylands KT'de, "münezzeh, takdis ve tenzih etme" (=Ar. *subḥān*, Far. *pāk-ā, pāk goften*) anlamında kullanıldığı örneklerde *arıġ*, Allah'ı referans gösteren çeşitli zamirlerle (Rylands KT 28/22bl=7:143; 29/23b3=9:31; 33/55bl=34:41; 35/16al=39:67), *Taŋrı* (Rylands KT 27/1 lbl=4:171; 34/42al=37:159; 32/42b3=28:68; 34/79al=39:4; 38/32a2=59:23) ve *İdi* (Rylands KT 34/46a1=37:180) ifadeleriyle eş dizimlenmiştir.

Ayrıca *arıġ*, Rylands KT'de tek bir örnekte Ar. *Cebrā'īl* sözcüğünü karşılamak amacıyla meydana getirilen *arıġ Can* birleşik sözcüğünde de kullanılmıştır (Rylands KT 30/86M-2=16:102). Fakat daha sonraki dönemlerde yapılan Kuran tercümelerinde bu kullanıma yer verilmemiştir.

Mukaddimetü'l Edeb'de *arıġ* sözcüğünün eş dizimlendiği tek kutsal kavramın *Taŋrı* olduğu görülmektedir. Bu örnek *arıġ* sözcüğünün Buddhist ve Maniheist çevrelerde kazanmış olduğu eş dizimlenme alışkanlığının İslâmiyet dönemine aktarılacak kadar kuvvetli olduğunu göstermektedir:

(17) **arıġ** aŋdı Taŋrı-ġa / **arıġ** Taŋrı (ME 69-1)

Anadolu sahasında XV. yüzyıl başlarında EAT ile yapılmış bir Kuran Tercümesi olan Topaloğlu KT'de ise Ar. *subḥān* sözcüğü, biçimsel değişikliğe uğrayarak *aru* biçiminde kullanılmaya başlanan anahtar sözcükle değil, onun müştağı *arulık* sözcüğü ile karşılamaktadır. Topaloğlu KT'de *aru* sözcüğüne Ar. *ṭayyib* "temiz, helal, değerli", *zekiyy* "günahsız" anlamları yüklenmiştir. Sözcüğün niteleme görevinde olmasa da *Tanrı* ve *Çalap* "Allah" sözcükleriyle aynı bağlam içinde kullanıldığı görülmektedir. (*Tanrı* Topaloğlu KT 31a-4=3/141, 46a-7=4/146, 50b-8=5/21, 112a-11=12/31; *Çalap* Topaloğlu KT 145a-9=19/19, 25a-10=3/38, 73b-7=7/58).

Batı Türkçesi metinlerinde *arı* biçiminde kullanılan sözcüğün kutsal kavramlarla kullanımına en son XVI. yüzyılda rastlanmıştır. Sözcüğün Türkiye Türkçesinde bu tarz bir kullanımı bulunmamaktadır:

(18) Teşbih iderüz yâni arı sıfatlaruz senün hamdün ile. (Cev. Es. XV. 12) (TTS 208)

(19) Muhabbet Hak içün olmak arıktır / Hak içün olmasa sonu fıraktır (Âş. XVI. 235) (TTS 195)

2.3. *arıġ*'ın günah sözcükleriyle eş dizimlenmesi

Maniheist ve Buddhist Türk çevresi metinlerinde *arıġ* sözcüğünün günah anlamına gelen sözcüklerin olumsuz biçimleriyle eş dizimlenerek *nom* "kanun, öğreti" (Skr. *dharma*, Çin. *fa* 法) (SH 50), *çahşapat* "on emir" (Skr. *śikṣāpada*, Çin. *shih-chieh* 十戒) (ED 412; SH 50)", *şazin* "(Buddha'ya ait) direktifler, akide, disiplin" (Skr. *śāsana* Çin. *ch'ih* 敕) (SH 228) gibi Buddhist öğretilerin kusursuzluğunu vurgulamak için kullanılmıştır:

(20) *yazoksuz* ***arıġ*** *nom* "kusursuz, arı Buddha dini" (M III (m) 5 m. 2 rechts) (UW 188/1)

(21) *yazınçsız* ***arıġ*** *çahşapat* "günahsız, tutarlı Śikṣāpada" (Suv 205$_{15}$, 206$_{21}$, 207$_{15}$, 689$_{23}$) (UW 185/2)

(22) *bo üç törlüg çahşapatlarıġ ... yazınçsızın* ***arıġ*** *közädürlär tutarlar* "[Bodhisattvalar] bu üç türlü Śikṣāpada'yı... günahsız ve arı olarak gözetir, tutarlar" (Suv 207$_{11}$) (UW 183/1)

(23) *arış* ***arıġ*** *ädgü nom şazin* "arı, iyi din ve disiplin" (UigFalt 144) (UW 186/1)

Erken dönem İslamî eserlerinden Kutadgu Bilig'de ise *yazuk* "günah" sözcüğüyle eş dizimlendiği görülmektedir:

(24) *tözü yarlıkaġıl ḳamuġ mü'minıġ / yazuḳum olarḳa baġışla* ***arıġ*** 'Bütün müminleri affet; onların hürmetine bütün günahlarımı bağışla.' (KB 6518)

(25) *kimiŋ boġzı eġni bar erse* ***arıġ*** / *arıdı anıŋdın yazuḳı* ***arıġ*** 'Kimin boğazı ve üstü başı temiz olursa; onun üzerinden bütün günahlar gider.' (KB 5351)

Kutadgu Bilig'den alınan aşağıdaki ifadede günah sözcüğünün kullanılmamasına rağmen bağlamdan anlamın çıkartılması, *yazuk* ve *arıġ* kavramları

arasındaki ilişkinin *arıġ* sözcüğünün anlamsal yapısına yansımış olduğunu göstermektedir:

(26) *yime yarlıḳaġıl ḳamuġ mü'minüġ / toġardın batarḳa tegi ay* ***arıġ*** 'Bir de, doğudan batıya kadar, bütün müminlerin günahlarını bağışla.' (KB 6512)

Nitekim Topaloğlu KT'de *arı* sözcüğünün "temiz, saf, günahsız" (=Ar. *zekiyy, tayyib*) (Topaloğlu KT 145a-9=19/19; 25a-10=3/38), *aru/arı ol-* birleşik ifadesinin ise "günahtan temizlenmek" (=Ar. *tezekkî*) (Topaloğlu KT 207b-3=35/18), "günahtan uzak tutulmuş" (=Ar. *muhlas*) (Topaloğlu KT 112a-1=12/24) anlamında kullanılması EAT'de bu anlam ilişkisinin devam ettiğini göstermektedir.

Türkiye Türkçesinde *arı* sözcüğünün anlamlarından birinin "günahsız" olması eş dizimlenme özelliklerinin sözcüğün anlamına olan etkisinin bir göstergesidir. Ayrıca *arıġ* sözcüğü ile köktaş olan *arın-* fiili de kısmen dinî çağrışımsal anlama sahiptir ve özellikle *günah* sözcüğüyle eş dizimlenme özelliği bulunmaktadır. Bu özelliklerin *arıġ* sözcüğünün tarihsel süreçteki kullanımlarından miras kaldığını söylemek mümkündür:

(27) *Japon dağcılar Ağrı'da* ***arındı****. Yaş ortalaması 60'ın üzerinde olan bir grup Japon dağcı sağlık ve ibadet için Ağrı Dağı'nın zirvesine tırmandı.* (Sabah, 17. 07. 2005)

(28) *Kabe'yi tavaf edip hacı oldu ve günahlarından* ***arındı****.* (Sabah, 20.03.1997)

2.4. *arıġ*'ın cinsiyet belirten sözcüklerle eş dizimlenmesi

arıġ sözcüğü, Buddhist Türk çevresine ait metinlerde kadınlarla ilgili sözcüklerle eş dizimlenmiştir. Bu kullanımlarda *arıġ* "namuslu, iffetli" anlamı kazanmıştır:

(29) *iki* ***arıġ*** *kızlar* "iki kusursuz/namuslu kız" (KP 29 o. 2) (UW 185/2)

(30) *t(ä)ŋgridäm* ***arıġ*** *apsari hatunları* 'İlahî, kusursuz *Apsaras* kadınları" (BT III 331) (UW 185/2)

(31) *säkiz körklä taŋ* ***arıġ*** *kızlar* "sekiz güzel, şaşırtıcı, kusursuz/namuslu kız" (KP 30 o.1, 78 u.) (UW 185/2)

arıġ sözcüğü Hıristiyan Türk çevresi metinlerinde de cinsiyet bildiren sözcüklerle kullanılmıştır:

(32) ***arıġ*** *kız mada maryam* "arı bakire Meryem Ana" (NesTex 665 o.) (UW 187/2)

Anahtar sözcük XV. yy. Batı Türkçesi eserlerinden Topaloğlu KT'de hem kadın hem de erkeklerle ilgili kavramlarla "namuslu" (=Ar. *tayyibet*) anlamında eş dizimlenmiştir.

(33) *Dakı* ***aru*** *avratlar,* ***aru*** *erenleründür; dakı* ***aru*** *erenler,* ***aru*** *avratlarundur.* (Topaloğlu KT 167a-9=24/26) ...iyi kadınlar iyi erkeklere; iyi erkekler de iyi kadınlara mahsustur. (Ateş KT 24:26)

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde *arı* sözcüğünün *kişi* ifadesiyle bilişsel eş anlamlı

olan *etekli/eteklü* sözcüğüyle eş dizimlendiği belirlenmiştir. *arı etekli* ifadesinin Far. *pâk-dâmen* "namuslu" sözcüğünü karşıladığı belirtilmiştir. Verilen örneklerde *pâk-dâmen* "*Arı etekli yâni zinadan berî olan kimesne*" (Deş. XVI. 245-1) (TTS 197) şeklinde açıklanmıştır.

etek ve *arı* sözcüklerinin eş dizimlenme özellikleri Türkiye Türkçesinde de devam etmektedir. Türkçe Sözlük'te (2005: 660) *eteği arı* "namuslu, iffetli", *eteği temiz* "iffetli, namuslu (kadın)" olarak tanımlanmıştır. *arı* sözcüğünün *etek* sözcüğüyle olan eş dizimsel ilişkisinin *temiz* sözcüğüne aktarımı bu iki sözcüğün Türkiye Türkçesinde eş değer olarak kullanıldığını ispatlamaktadır. Fakat Türkiye Türkçesinde *arı* sözcüğü belirtilen birleşik söz dışında cinsiyet bildiren sözcüklerle eş dizimlilik özelliğini kaybetmişken *temiz* sözcüğünün bu eş dizimlenme özelliğine sahip olması "bir kavrama bir sözcük" ilkesi doğrultusunda *arı* sözcüğünün anlamca daralırken sahip olduğu anlamsal ve eş dizimsel özelliklerini *temiz* sözcüğüne aktardığının göstergesidir. Aşağıda temiz sözcüğünün cinsiyet bildiren sözcüklerle birlikte kullanımları örneklendirilmiştir. *temiz*'in cinsiyet bildiren sözcüklerle eş dizimlenmesinde aynı zamanda, *namus* sözcüğüyle de birlikte kullanılması dikkat çekicidir:

(34) *Birçoğu* ***temiz****, namuslu adamlardı.* (R.N. Güntekin-Yaprak Dökümü)

(35) *Namus sözü bu* ***saf, temiz*** *ev kadınında her vakit büyük bir tesir yapardı.* (R.N. Güntekin-Yaprak Dökümü)

(36) *Feride, ben, senin bu kadar masum,* ***temiz*** *bir kız olduğunu bugüne kadar anlamamıştım.* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu)

(37) *İşte, bu kız* ***temiz*** *çıkmamış, Süleyman: Sana kim dokundu? diye sormuş.* (Y.K. Karaosmanoğlu-Yaban)

(38) *Karısı, talihine pek ağırbaşlı ve* ***temiz*** *bir kadın çıkmıştı.* (R.N. Güntekin-Yaprak Dökümü)

2.5. *arıġ*'ın yemekle ilgili sözcüklerle eş dizimlenmesi

Buddhist metinlerde *arıġ* sözcüğü yemekle ilgili kavramlarla da eş dizimlenmiştir. Aşağıdaki örneklerde *arıġ*'ın *aş* "yemek", *içgü* "içecek", *turma* "turp" ve *kalva* "sebze" ve *aşsız* "yemeksiz" sözcükleriyle ile birlikte kullanıldığı görülmektedir:

(39) *tüü törlüg* ***arıġ*** *aş içgü* "iki türlü arı yiyecek, içecek" (ShōKenyū 239[3]) (UW 187/2)

(40) ***arıġ*** *silig aş içgü* "arı[2] yiyecek, içecek" (BT III 343; Tiş 6 u. 4) (UW 187/2)

(41) *turması kalvası* ***arıġ*** *ädgü* "turbu, sebzesi kusursuz ve mükemmel" (HtPek 102 b 8) (UW 183/1)

(42) ***arıġ*** *aşsız bolmaklıg törö* "arı ve yemeksiz olma töresi" (BT III 322) (UW 184/2)

İslamî Türk çevresinde de anahtar sözcüğün yemekle ilgili kavramlarla birlikte

sıkça kullanıldığı görülmektedir. DLT (I 66; CTD I 45)'te *azuk* maddesi altında verilen *sartnıŋ azukı arıġ bolsa yol üze yer* (=Ar. naẓîf naḳî) "satıcının azığı arı olsa yol üzerinde yer" ifadesinde *arıġ* sözcüğünün yemekle ilgili kavramlarla kullanımı tanıklanmıştır. Kutadgu Bilig'de bu eş dizimlenme ile ilgili 14 örnek bulunması bu eş dizimlenme özelliğinin belirginliğini göstermektedir. Bu örneklerde genellikle *bol-* yardımcı fiiliyle kullanılan *arıġ, aşçı* "aşçı" (2846), *aş* "yemek" (2846, 2855, 2857, 4648, 2845, 4405), *yi-* "yemek"(2846, 2845), *iç-* "içmek" (2920), *boġuz* "boğaz" (2855, 5351), *suv* "su" (2846, 2857, 4648), *yigü* "yiyecek" (2903, 4801), *ot* "ot" (2903), *idişçi* "içkici" (2917, 2920), *içgü* "içecek" (2903, 2917, 2920, 4801), *nuş* "şerbet" (4801) ifadeleriyle eş dizimlenmiştir.

arıġ sözcüğünün yemekle ilgili sözcüklerle eş dizimlenme özelliği Rylands Kuran Tercümesi'nde de tanıklanmaktadır. Bu örneklerde anahtar sözcük "temiz" (=Ar. tayyib/āt = Far. hoş/hā u pāk/hā) anlamındaki kullanımlarında *rûzi* "rızık" ifadesiyle (Rylands KT 28/78a2=8:26, 35/61a2=40:64, 30/67bl=16:72, 36/96a3=45:16, 28/37b3=7:160, 31/60b3=20:81, 30/93a3=16:114) ve *ye-* "yemek" fiiliyle (Rylands KT 28/37b3=7:160, 31/60b3=20:81, 30/93a3=16:114) eş dizimlenmiştir.

Batı Türkçesi sahası eserlerinden Topaloğlu Kuran Tercümesi'nde de *aru* sözcüğünün Ar. *tayyib* "temiz" anlamında *rûzî* "rızık" sözcüğüyle eş dizimlenme özelliğinin devam ettiği görülmektedir (Topaloğlu KT 5a-7=2/57). *aru* sözcüğü Ar. *tahûr* anlamındaki kullanımında *su* sözcüğünü niteleme görevinde kullanılmıştır (Topaloğlu KT 172b-1 1=25/48). Ayrıca Topaloğlu KT'de *aru* sözcüğünün yakın eş anlamlısı *safî* sözcüğüyle iki terimli oluşturarak Ar. *hâlis* anlamında *süd* "süt", *boğaz* ve *içici* sözcükleriyle eş dizimlendiği görülmektedir (Topaloğlu KT 129b-1=16/66). TTS'deki örneklerde ise *arı* sözcüğü yiyecek sözcüklerinden *su* (43), *buğday* (44-47), *gıdâ* (45), *besle-* (48) ifadeleriyle eş dizimlenmiştir:

(43) *Kan olurdu* ***arı*** *su kâfirlere / Canları olur idi andan kara* (Velet. XIII-XIV. 74) (TTS 193)

(44) *Yeğrek oldur kim* ***aru*** *buğdaydan ala.* (Edviye. XIV. 5) (TTS 193)

(45) *Eyü gıdâ eyü* ***aru*** *etmektir aru buğdaydan kim âfet yetişmiş olmaya.* (Yadigâr. XIV. 4-1) (TTS 193)

(46) ***Arı*** *buğday etmeği, genç erkek koyun eti...* (Hazain. XV. 8-2) (TTS 194)

(47) *Altı mut* ***arı*** *buğday borcum vardır.* (Sic. K. XV. 1, 22) (TTS 194)

(48) *Ve eğer dilersen ki ardınca gelmeyeler, elin altındağıları* ***arıca*** *besle.* (Kab. XV. 101) (TTS 196)

arı sözcüğünün, yiyeceklerle ilgili sözcüklerle kullanımı Türkiye Türkçesi için taranan edebî eserlerde tanıklanamamıştır. Türkçe Sözlük (2005: 117)'te de böyle bir kullanımın varlığından söz edilmemiştir. Derleme Sözlüğü'nde ise *arı buğday, arı buğda, arı hinta* ifadelerinin Isparta'nın Şarki Karaağaç, Burdur'un Kurna ilçelerinde ve Ordu'nun Mesudiye köylerinde kullanıldığı belirtilmiştir. Yine Derleme Sözlüğü'nde

anahtar sözcüğün müştağı olan *arılık* sözcüğü "temizlenmiş ve yıkanmış buğday, tohum" şeklinde tanımlanmıştır. Bu ifade *arı* ile *buğday* sözcüklerinin uzun süre devam eden eş dizimlilik ilişkisi sonucunda oluşmuştur. Fakat edebî dilde kullanılmadığından bir süre sonra bu tür kullanımların yok olacağı muhakkaktır.

Türkiye Türkçesinde, Arapçadan dilimize giren *saf* ve *halis* sözcükleri yemekle ilgili kullanımlarda *arı* sözcüğünün eş dizimlilik özelliklerine kısmen sahip olmuştur. *saf / halis zeytinyağı, saf / halis tereyağı, saf su, saf meyve suyu, saf süt* vb.

Türkiye Türkçesinde *arı* sözcüğünün eş dizimlendiği yegâne içecek ise *su*'dur. Fakat bu kullanım da zamanla kullanım yeri açısından daralma göstermiştir. Sözcük zamanla bilimsel bir çağrışım kazanmıştır. Sahip olduğu bu çağrışımsal anlamdan dolayı *arı su* ifadesine edebî metinlerde veya günlük konuşmalarda rastlanmaz. Ancak bilimsel bir yayında görülebilir:

> (49) ***Arı*** *su pratik olarak elektriği iletmez. Ancak duyarlı araçlarla yapılan iletkenlik ölçümleri,* ***arı*** *suyun çok az oranda da olsa elektriği ilettiğini göstermektedir. Buna göre,* ***arı*** *su çok düşük oranda da olsa iyonlarına ayrışmaktadır. Yani* ***arı*** *suda su molekülleri ile ayrışan su moleküllerinin oluşturduğu hidrojen ve hidroksit iyonları arasında bir denge vardır.* (Demir, 1963).

Anahtar sözcükle köktaş *arıtma* ve *arıtım* sözcükleri de suyu çağrıştıran bilimsel ifadelerdir. Bu sözcüklerle oluşturulan birleşik yapılar şu şekilde sıralanabilir: ***arıtma*** *tesisleri, su* ***arıtma****, su arıtım, atıksu* ***arıtma,*** *içme suyu ve atıksu* ***arıtma*** *sistemleri. su* ***arıtma*** *cihazları* vb.

2.6. *arıġ*'ın mekân sözcükleriyle eş dizimlenmesi

Buddhist Türk çevresinde anahtar sözcük sıklıkla *äv* "ev", *äv bark* "ev[2]", *yer* "yer", *oron* "yer", *yer oron* "yer[2]" ifadeleriyle eş dizimlenmiştir:

> (50) ***arıġ*** *äv* "temiz ev" (Suv 442$_{19, 21}$) (UW 184/2)
>
> (51) ***arıġ*** *ädgü äv bark* "temiz iyi ev[2]" (UigTot 339) (UW 185/2)
>
> (52) ***arıġ*** *yer* "temiz yer" (BT VII B 95) (UW 184/2)
>
> (53) *satgagsız* ***arıġ*** *oron* "sıkıntısız, temiz yer" (Suv 477$_1$) (UW 184/2)
>
> (54) ***arıġ*** *silig yer oronug* "arı[2] yeri[2]"(Suv 488$_1$, 574$_{17}$) (UW 187/2)

arıġ ile eş dizimlenen mekân isimleri çoğu zaman dinî nitelik taşımaktadır. Aşağıda verilen örnekler *arıġ* sözcüğün miktar yönünden nitelenmesi açısından ilgi çekicidir. Röhrborn, *az arıġ* ifadeleriyle nitelenen *täŋri yeri*'ni başlangıç aşamasında 3. seviyede meditasyonla ulaşılan cennet (Çin. *shao ching t'ien*) olarak açıklamıştır (UW 185). 131. örnekte *tolp* "mutlak" 132. örnekte *ülgüsüz* "sonsuz" sözcükleriyle nitelenen *arıġ*'ın belirttiği *cennet* ise en üst aşamadaki kişiler içindir (Çin. *wu liang ching t'ien*):

> (55) *az* ***arıġ*** *täŋri yeri* "az arı cennet" (Suv 143$_8$) (UW 185/1)

(56) *tolp* ***arıġ*** *täŋri yeri* "mutlak arı cennet" (Suv 143$_{11}$) (UW 185/1)

(57) *ülgüsüz* ***arıġ*** *täŋri yeri* "ölçüsüz arı cennet" (Suv 143$_{11}$) (UW 185/1)

arıġ kutsal kabul edilen özel mekân isimleriyle de eş dizimlenmiştir:

(58) *şudavas* ***arıġ*** *yer* "Suddhāvāsa arı yer' (Suv 508$_{7}$) (UW 185/1)

(59) ***arıġ*** *ol grtirakut tag* 'arı Grdhrakūta dağı' (Buyan 682$_{22}$) (UW 185/1)

(60) ***arıġ*** *burhanlar uluşı* "arı Buddhalar ülkesi" (DhāSū 34, *34 Anm.;* UigTot *103 Anm.* (UW 186/2)

(61) ***arıġ*** *sukuvati uluş* "arı Sukhāvati ülkesi" (ETS 136$_{52}$) (UW 186/2)

Erken dönem İslamî Türk çevresi eserlerinden Kutadgu Bilig'de de *arıġ* sözcüğünün Buddhist çevresi metinlerinde de eş dizimlisi olduğu tespit edilen *ev bark* iki terimlisiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir:

(62) *eviŋ barḳını keḍ* ***arıġ*** *tut silig / sanja kelge dęvlęt aḳı kiŋ elig* 'Evini barkını çok temiz ve pak tut, ey cömert ve açık elli insan, bu sana saadet getirir.' (KB 4536)

(63) *ayaḳ tirki ev bark* ***arıġ*** *tut töşek / töşegil aş içgü yime keḍ kerek* 'Ev bark, sofra ve tabakların temiz, odan minderlerle döşenmiş. yiyecek ve içeceklerin de seçkin olmalıdır.' (KB 4645)

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış Rylands KT'de ise *arıġ* sözcüğü mekân sözcükleriyle sadece "kutsal" anlamındaki kullanımlarında eş dizimlenmiştir. Bu eş dizimlenme özelliği sözcüğün, Buddhist dönem Türk çevresindeki kullanımlarıyla eş değerdir:

(64) (Ar. mukaddes, Far. pāk kerde) *Suçulġıl iki na'leynniŋni, sen özde* ***arıġ*** *Tuvā atlıġ.* (AAta KT 31/39a3=20:12) Pabuçlarını çıkar. Çünkü sen, **kutsal** vâdide, Tuvâ'dasın. (Ateş KT 20:12)

(65) (Ar. mukaddes, Far. pāk ya^{c}ni Şām) *Ey bodnum, kiriŋler yerke* ***arıġ*** *yerke ol kim bitidi Taŋrı.* (AAta KT 27/34a3=5:21) Ey kavmim, Allâh'ın size yaz(ıp nasibet)diği **Kutsal** Toprağa girin (Ateş KT 5:21)

Rylands KT'de tespit edilen eş dizimlenme özellikleri EAT ile yazılmış Topaloğlu KT'de de bulunmaktadır. Burada da *aru* sözcüğü sadece "kutsal, Ar. mukaddes" anlamındaki kullanımlarında yer isimleriyle eş dizimlenmiştir:

(66) *Pes çıkar bırak, iki na'lınun; bayık sen deredesin,* ***aru*** *olınmış dere, ol yir adı.* (Topaloğlu KT 148b-2=20/12) Pabuçlarını çıkar. Çünkü sen, **kutsal** vâdide, Tuvâ'dasın. (Ateş KT 20:12)

(67) (mukaddes) *İy kavmum! Girün yire,* ***aru*** *olınmış, ol kim, yazdı Taŋrı sizün içün.* (Topaloğlu KT 50b-8=5/21) "Ey kavmim, Allâh'ın size yaz(ıp nasibet)diği **Kutsal** Toprağa girin... (Ateş KT 5:21)

Batı Türkçesi metinlerinden XV. ve XVI. yüzyılda tanıklanan aşağıdaki cümlelerde *arı* sözcüğünün "mukaddes" anlamında kullanılmaması, sözcüğün Kuran Tercümelerinde tespit edilen mekân isimleriyle kullanımında sahip olduğu eş

dizimsel ve anlamsal sınırlamanın sadece dinî söylem alanı için geçerli olduğu sonucunu çıkartmamızı sağlamaktadır. Aşağıdaki örneklerde *arı* sözcüğünün ETü'den itibaren eş dizimlilikleri olan *ev* ve *yer* sözcükleriyle birlikte kullanıldığı görülmektedir:

(68) *Zinhar zinhar evlerinizi* ***arı*** *tutun, süprüntüyü çıkarın, evinize dütsü verin.* (Ferec. XV. 387) (TTS 195)

(69) *Bir* ***arı*** *yerde timarladı.* (Tez. Ün. XVI. 58-2) (TTS 195)

Türkiye Türkçesinde *arı* sözcüğünün belirtilen eş dizimlenme örneğine uygun kullanımı ender olarak görülmektedir:

(70) *Henüz hiçbir düşman ayağının basmadığı bu* ***arı*** *vatan toprakları bir gurbet ili mi?* (Y.K. Karaosmanoğlu, Yaban)

(71) *Orası [Anadolu], buradaki nifaklardan ve pisliklerden* ***arıdır****.* (Y.K. Karaosmanoğlu, Yaban)

Yukarıda her ne kadar *arı* sözcüğünün mekân sözcükleriyle birlikte kullanımı tanıklansa da Türkiye Türkçesinde bu kullanımlar yaygın değildir. *arı* sözcüğünün yakın eş anlamlısı olan *temiz* ise mekân isimleriyle belirgin olarak eş dizilmenmektedir. Fakat bu mekânlar ancak bağlama uygun olarak dinî yerler olabilir. Buddhist metinlerdeki örneklerde belirtilen *cennet* gibi kavramları nitelemek için kullanılamaz:

(72) *Toledo'da tanıdığı genç kontesten ve onun çok charmante annesinden, Bükreş'teki caddelerin düzlüğünden,* ***temizliğinden****, Varna plajının harikuladeliğinden bahsetmiyor* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu).

(73) *Viran dershane adeta* ***temiz*** *ve sevimli bir şekil aldı* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu).

(74) *Dünden beri güzel, küçük,* ***temiz*** *bir evim var; bunu bana, Allah razı olsun Hacı Kalfa buldu* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu).

2.7 *arıġ*'ın kıyafet sözcükleriyle eş dizimlenmesi

Anahtar sözcük Maniheist ve Buddhist Türk çevresinde kıyafetle ilgili kavramlarla eş dizimlenme özelliğine sahiptir. Aşağıdaki örneklerde *arıġ*'ın *kädim* "elbise", *ton* "elbise", *on kädim* "elbise", *böz* "kumaş", *eşgirdi* "sırma işlemeli ipek kumaş" sözcükleriyle birlikte kullanıldığı tanıklanmaktadır. Bu örneklerde *arıġ*'ın sıklıkla *yürüŋ* "beyazlık" (153-155) ve *yaŋı* "yeni" sözcükleriyle kullanıldığı görülmektedir:

(75) ***arıġ*** *ton kädimlär* "temiz giysiler²"'saubere Kleider²' (u.ä.) (U II 42$_{32}$; M I (m) 7$_{14}$) (UW 184/2)

(76) *yaŋı* ***arıġ*** *kädim* /// "yeni, arı giysi" (Maitr 94 r. 3; Suv 361$_{18}$, 416$_{14}$, 478$_{10}$, 487$_{7}$, 519$_{13}$) (UW 184/2)

(77) *kädmädük yürüŋ* ***arıġ*** *yaŋı ton* "giyilmedik, beyaz, arı, yeni giysi" (Suv 418$_{2}$) (UW 184/2)

(78) *yaŋı* ***arıġ*** *yürüŋ böz* "yeni temiz, beyaz kumaş" (Suv 444$_{14}$) (UW 184/2)

(79) *yürüŋ* ***arıġ*** *eşgirdi* "beyaz, temiz, sırma işlemeli ipek kumaş"(USp 182 m. 17; TT VI 391 Anm) (UW 184/2)

Kutadgu Bilig'de *arıġ* kıyafetle ilgili kavramlarla tek bir örnekte eş dizimlenmiştir:

(80) *kimiŋ boġzı eġni bar erse* ***arıġ*** / *arıdı anıŋdın yazuḳı arıġ* 'Kimin boğazı ve üstü başı temiz olursa; onun üzerinden bütün günahlar gider.' (KB 5351)

Mukaddimetü'l Edeb'te bu kullanım özelliğine yer verilmiştir:

(81) ***arıġ*** *ḳıldı ton-nı* (ME 82-7)

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'de ise anahtar sözcüğün kıyafetlerle ilgili ifadelerle eş dizimlenme örneğine sadece bir kere yer verilmiştir. Bu örnek XIII. yüzyıla aittir:

(82) ***Arı*** *tonlar giydirir ol dem ana / Anı gören halk kamu batar tana* (Yuz. Şeyd. XIII. 17) (TTS 193)

Türkiye Türkçesinde *arı*, kıyafetlerle ilgili sözcüklerle birlikte kullanılmamaktadır. Fakat sözcüğün yakın eş anlamlısı *temiz* onun bu konudaki tarihsel özelliklerine sahiptir:

(83) *Kısa boylu, zayıf,* ***temiz*** *ve eski elbiseliydi; Yalnız Emin Bey ayakta çok* ***temiz*** *ve dürüst kıyafetiyle, yüzü sertleşmiş, sırrın ve nağmenin mahfazası uzviyetiyle bir sembol gibi duruyordu* (A.H. Tanpınar-Huzur).

(84) ***Temiz*** *giyinmiş bir İstanbul çocuğuydu* (A.H. Tanpınar-Huzur).

(85) *Peki kızım, sana* ***temiz*** *bir tülbent vereyim, dedi* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu).

(86) *Ayaklarımda lâstikleri gevşemiş;* ***temiz****, fakat boyasız galoş potinler* (Y.K. Karaosmanoğlu-Kiralık Konak).

(87) *Nitekim bir ezan vakti yanıma* ***temiz*** *kıyafetli bir genç adam yaklaştı* (Y.K. Karaosmanoğlu-Kiralık Konak).

(88) ***Temiz*** *basma entarisi, beyaz başörtüsü ile önümüze düşerek taşlığı, kileri, ortaklaşa kullanacağımız mutfağı gösterivor; hattâ istersek küçük için yukarı katta bir oda açabileceğini söylüyordu* (R.N. Güntekin- Miskinler Tekkesi).

2.8 *arıġ*'ın renk sözcükleriyle eş dizimlenmesi

arıġ sözcüğü özellikle beyazlıkla ilgili renk isimleriyle eş dizimlenme özelliğine sahiptir. Aşağıda bu kullanımlar örneklendirilmiştir:

(89) *yürüŋ* ***arıġ*** *bulıt* "beyaz, arı bulut" (BT VIII B 171) (UW 185/1)

(90) *yürüŋ* ***arıġ*** *ädgü nomlar* "beyaz, arı, iyi Buddha öğretileri' (ETS 78$_{101}$) (UW 187/1)

(91) *kamag yertinçülüg nomlarka kirikmägülük* ***arıġ*** *yürüŋ köŋül* "bütün dünyevî öğretilere girmeyecek arı, beyaz gönül" (BT II 872) (UW 187/1)

arıġ'ın Buddhist Türk çevresinde kıyafetle ilgili kavramlarla eş dizimlenme

özelliğinden söz edilirken, sıklıkla *yürüŋ* "beyaz" sözcüğüyle birlikte kullanıldığı belirtilmişti. Kıyafet sözcükleriyle ilgili verilen 77. ve 78. örneklerde *yürüŋ, arıġ* sözcüğüyle birlikte "kıyafeti", 79. örnekte "ipekli kumaşı", yukarıda verilen 89. örnekte ise *bulıt*'ı nitelemiştir. Nitelenen bu sözcüklerin "beyaz renkte" ve "arı" olması mümkündür. Fakat 90. örnekte *yürüŋ* sözcüğü bir *nom*u yani Buddha'nın öğretilerini ve 91. örnekte ise *köŋül* kavramını nitelemektedir. Bunlar soyut kavramlardır ve herhangi bir renkte olmaları mümkün değildir. Bu örneklerden hareketle "beyazlık" kavramının "arı"nın anlamını pekiştirmek için onun yakın eş anlamlısı olarak kullanıldığını söylemek mümkündür. Nitekim, "beyazlık" pek çok kültürde "arılık" anlamı taşımaktadır. Çiçeklerin dilinde beyaz gül masumiyeti; beyaz lale saflık ve temizliği sembolize eder. Yine aynı sebepten çoğu toplumda genç kızlar evlenirken "beyaz" gelinlik giymektedir.

Buddhist Türk çevresi metinlerinde tespit edilen beyazlık ve arılık arasındaki bu anlamsal ilişki zamanla beyazlık anlamına gelen *ak* sözcüğünün "temiz, halis, değerli" anlamında kullanılmasını sağlamıştır. Bu durum için Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nde XVI. yüzyıla ait tek bir örnek verilmiştir:

(92) *Mezbura doksan beş* ***ak altuna*** *bir çift camus verdim* (TTS 24)

Türkiye Türkçesinde *arı* ve *beyaz* sözcüklerinin eş dizimlendiği örneklere rastlanmamıştır. Fakat *temiz* sözcüğü bu eş dizimlenme özelliğine sahiptir:

(93) *O vakit bembeyaz,* ***temiz*** *bir yatağa uzanır* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu)

(94) *Bahçede bu beyaz,* ***temiz****, yumuşak şeylerin içinde yuvarlanmakta bulduğum neşe ve zevki hiçbir bayramda bulamam* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu)

(95) *Bekçiye bize aklının yattığını anlatan işaretler yapıyor;* ***temiz*** *basma entarisi, beyaz başörtüsü ile önümüze düşerek taşlığı, kileri, ortaklaşa kullanacağımız mutfağı gösteriyor* (R.N. Güntekin-Miskinler Tekkesi)

(96) *Sana kıyamam, benim daima* ***temiz****, titiz ve sabun kokan beyaz anneciğim!* (Y.K. Karaosmanoğlu-Yaban)

2.9 *arıġ*'ın karakter sözcükleriyle eş dizimlenmesi

Erken dönem İslamî Türk eserlerinde *arıġ*'ın karakter özellikleriyle ilgili kavramlarla eş dizimlendiği görülmektedir. Bu durum daha önceki dönemlerde tanıklanamamıştır. Kutadgu Bilig'de bu bağlamda en çok kullanılan ifade *ay ḳılḳı arıġ*'dır (KB 2729, 4719, 5430, 6055). *kılık* sözcüğünün yer almadığı bağlamlarda da *arıġ*'ın "olumlu karakter" anlamında kullanılması sahip olduğu eş dizimlilik özelliğinin sözcüğün anlamsal yapısını etkilediğini göstermektedir (ayrıca bkz. KB 5364, 3112, 3925, 4109, 5329, 4501, 4476, 4505):

(97) *bu taġlar ḳatında çıḳar ġevhęrıġ / ḳazıp yetrümezler sanja ay* ***arıġ*** 'Bu dağlar altından çıkan cevherleri kaza kaza sana yetiştiremezler, ey temiz ruhlu insan.' (KB 5364)

Kutadgu Bilig'de söz edilen *arıġ* kişi aynı zamanda *ädgü* "iyi" kişi'dir. *İyilik* kişinin *kötülükten* arınması, temizlenmesidir. İki sözcük arasındaki bu yakın eş anlamlılık ilişkisi onların Buddhist metinlerde iki terimli olarak kullanılmasını sağlamıştır. Yukarıda verilen örnekler, anahtar sözcüğün sıkça eş dizimlendiği *ädgü* ifadesinin kullanım özelliğiyle eş değerlik göstermektedir. Eş dizimlilik teorisi birlikte kullanılan sözcüklerin anlam ve kullanım özelliklerinin zaman içinde birbirine geçtiğini ileri sürmektedir. *arıġ* sözcüğünün Kutadgu Bilig'de görülen "olumlu kişilik özellikleri"yle eş dizimlenme özelliği de muhtemelen yüzyıllar boyunca birlikte kullanılan sözcüklerin birbirlerine yaptığı etkiden kaynaklanmaktadır. Rylands Kuran Tercümesi'nde geçen *arıġlar* ifadesinin Türkiye Türkçesinde kaleme alınmış Ateş Kuran Tercümesi'nde *iyi* olarak çevrilmesi bu durumu daha açık bir şekilde göz önüne sermektedir:

(98) *Anlar kim cānları alırlar ferişteler* ***arıġlar****, ayurlar* (Rylands KT 30/44al=16:32) Melekler, iyi insanlar olarak canlarını aldığı kimselere de: ... derler. (Ateş KT 16:32)

Bu kullanıma Batı Türkçesi metinlerinde de yer verilmiştir:

Ne var hoş düzüldü ise suretin / Sen aldanma ***arı*** *gerek siyretin* (Ferh. XIV. 74) (TTS 193)

Türkiye Türkçesinde *arı* sözcüğünün olumlu karakter özellikleriyle ilgili kavramlarla eş dizimlendiği örneklere rastlanmamaktadır. Fakat yakın eş anlamlısı *temiz* bu özelliğe sahiptir:

(99) *Dindar,* ***temiz****, evliya ruhlu bir adam* (A.H. Tanpınar-Huzur)

2.10. *arıġ*'ın dille ilgili sözcüklerle eş dizimlenmesi

Anahtar sözcüğün Buddhist çevre Türkçe metinlerde dille ilgili *til* "dil", *tillig* "dilli" ve *söz* "söz" sözcükleriyle eş dizimlendiği tespit edilmiştir:

(100) *bo nom ärdini içindäki* ***arıġ*** *söz* "bu *Sūtra* mücevvher içindeki arı söz" (Suv 23[15]) (UW 186/1)

(101) *kirsiz münsüz* ***arıġ*** *süzök tillig ärdinisi* "lekesiz, günahsız, arı[2] dilli mücevheri" (U III 72 m. 28) (UW 187/2)

(102) *tört törlüg tıdıgsız kadagsız* ***arıġ*** *til* "dört türlü, engelsiz, kusursuz, arı dil" (TT VI 122, *122* Anm.) (UW 187/2)

(103) ***arıġ*** *öz til* "arı öz dil" (BT VIII B 40) (UW 187/2)

Bu eş dizimlilik özelliği Erken dönem İslamî Türk çevresinde ve Batı Türkçesinde korunmuştur:

(104) *törütti tümen miŋ halayıḳlarıġ / tili birle teŋrig ögerler* ***arıġ*** 'Tanrı yüz binlerce mahluku yarattı; onların hepsi Tanrı'yı dilleri ile öğerler.' (KB 1022)

(105) ***arıġ*** *ḳıldı sözni* (ME 69-8)

(106) *Dili arı idi hem dinî* ***arı*** / *İmaret kıldı devrinde diyarı* (Şeh. Ş. XVI. 7) (TTS 195)

(107) *Gümandan ve şüphetten sözüm yavlak* ***arıdır***. (Kel. XIV.) (TTS 196)

(108) *(tayyib) Her kim diler-ise izzeti, Tanrı'nundur izzet dükeli. Andın yana ağar,* ***aru*** *sözler; dakı eyü amel, yüceldür anı.* (Topaloğlu KT 207a-7=35/10*) Kim şeref istiyorsa (bilsin ki) şeref tamamen Allâh'ındır, (onu başkasından değil, Allah'tan istesin).* ***Güzel*** *söz O'na çıkar, iyi amel onu yükseltir.* (Ateş KT 35:10)

Türkiye Türkçesinde *arı* sözcüğü ve müştaklarında da bu eş dizimlenme özelliği yaşamaktadır:

(109) *Destanın burası* ***arı*** *dil bilincinin artık Osmanlıcaya sığmadığı yerdir.* (F.H. Dağlarca)

(110) *'****Arı*** *dil' (!), 'öz Türkçe' (!)* (Hürriyet, 26.02.2002)

(111) ***Arınmış*** *bir dilse çok kez* ***arıtıcıların*** *başarısıdır.* (TS 118)

2.11 *arıġ*'ın aydınlık ve parlaklıkla ilgili sözcüklerle eş dizimlenmesi

Maniheist ve Buddhist Türk çevresi metinlerinde *arıġ* aydınlıkla ilgili özellikle *yaruk* "ışık" kavramlarla birlikte kullanılmıştır:

(112) *kkirsiz* ***arıġ*** *kök kalıkka ohşatı* ***arıġ*** *süzök y(a)ruk yaşuk mani monçuk ärdinî* "kirsiz, arı, gök yüzüne benzer arı[2], parlak[2] *Maṇi* inci mücevher" (U II 37[53]) (UW 185/1)

(113) *kkirsiz* ***arıġ*** *y(a)ruklug* 'kirsiz, arı, parlaklık' (Suv 558[22]) (UW 185/1)

(114) ***arıġ*** *turug y(a)rlıkançuçı y(a)rukuŋuz* 'arı[2], merhametli parlaklığınız" (Kuan 197) (UW 185/1)

Kutadgu Bilig'de de *arıġ* sözcüğü tek bir örnekte parlaklık bildiren *kün* "güneş" ve *yarukluk* "aydınlık" sözcüğüyle eş dizimlenmiştir. Bu beyitte Güneş'in parlaklık/ aydınlık yönüyle bir üst kavram olduğu vurgulanmaktadır:

(115) *toġar kün* ***arıġ*** *ya* ***arıġsız*** *timez / ḳamuġḳa yaruḳluḳ birür eksümez* 'Güneş doğar, temiz veya kirli demeden, her, şeye aydınlık verir; kendisinden bir şey eksilmez.' (KB 831)

EAT'de ise *arı* sözcüğü daha çok parlaklık yönüyle göze çarpan "Ay"la eş dizimlenmiştir. Aşağıda verilen örneklerden birincisinde aynı zamanda ay ve güneş kavramları arasındaki eş dizimsel sınırlama da vurgulanmıştır. Bu örnekte *arı* kavramının ay, *görklü* "güzel" kavramının ise *gün* "güneş" için kullanıldığı görülmektedir. *arı* sözcüğünün daha parlak olan *gün*'le değil de *ay*'la eş dizimlenmesinin sebebini *arıġ* sözcüğünün ETü.'den itibaren sahip olduğunu tanıkladığımız "beyaz" sözcükleriyle olan eş dizimlenme ilişkisinin tarihsel süreç içinde daha da belirgin hâle gelerek EAT'de sözcüğü eş dizimsel özellikleri açısından sınırlamasıyla açıklamamız akla yatkın olacaktır. Bu durumda *ay* ışıklarının "beyaz" olması eş

dizimlenme özelliklerini etkileyecek bir faktördür. Çünkü *arıġ* "sarılık"la değil, "beyazlık"la eş dizimlenme özelliğine sahiptir. Aşağıda *arı* sözcüğünün TTS'de tespit edilen parlaklıkla ilgili sözcüklerle eş dizimlenme örnekleri verilmiştir:

(116) *Aydan* ***arı****, günden görklü.* (Dede. XIV. 43) (TTS 194)

(117) *Yedi oğlan getürdüm, aydan* ***arı*** / *Yüzü güldür, şekerdür ağzı yarı* (Dah. XIV. 41) (TTS 196)

(118) *Benim bâri aşağa vü yukaru / Akar sudan duru vü aydan* ***aru*** (Hurş. XIV. 13) (TTS 193)

(119) *Gördüm ol aydan* ***arı*** *hûp yüzünü* (Si. Da. XIV. 130-1) (TTS 193)

Anahtar sözcük parlaklıkla ilgili sözcüklerle eş dizimlenme özelliği Türkiye Türkçesinde de görülmektedir:

(120) Kâmran, onun yüzünü bu kadar **temiz** bir aydınlık içinde, bu kadar yakından ilk defa görüyordu... (R.N Güntekin-Çalıkuşu)

(121) Bir gün ücra bir köyün, viran bir evinde aydınlık kadar **temiz**, hülya gibi güzel bir küçük İstanbul kızına tesadüf ettim. (R.N Güntekin-Çalıkuşu)

2.12. *arıġ*'ın güzellik ve yüzle ilgili sözcüklerle eş dizimlenmesi

Buddhist metinlerde *arıġ*'ın güzellikle ve yüzle ilgili kavramlarla eş dizimlendiği tespit edilmiştir. Bu kullanımlarda Röhrborn sözcüğün anlamını "parlak" (glänzende) (122), "kusursuz" (tadelloser) (123), "kusursuz" (makellose) (124), "namuslu/bakire" (keusche) (124) olarak vermiştir:

(122) *keŋ alkıg* ***arıġ*** *körklä adınçıg muŋadınçıg etig yaratıglarıġ* "büyük, parlak, güzel, fevkalade, süslemeleri" (Ht III 1 a 11) (UW 185/1)

(123) ***arıġ*** *körklüg* "kusursuz güzellik" (UigFalt 7) (UW 185/2)

(124) *säkiz körklä taŋ* ***arıġ*** *kızlar* "sekiz güzel, şaşırtıcı, kusursuz/namuslu kız" (KP 30 o. 1, 78 u.) (UW 185/2)

Erken dönem İslamî Türk çevresi eserlerinden Kutadgu Bilig'de ise *arıġ* sözcüğü güzellikle ilgili kavramlarla bir kez eş dizimlenmiştir. Bu kullanımda "güzel kişinin aynı zamanda temiz olduğu" vurgulanmıştır:

(125) *bu körklüg kişi közke körnür* ***arıġ*** / ***arıġ*** *bolmasa aş boġuzḳa ḳarıġ* 'Böyle güzel bir kimse göze temiz görünür; yemek temiz olmazsa, insanın boğazında kalır.' (KB 2855)

Benzer bir kullanım da Mukaddimetü'l-Edeb'de yer almıştır:

(126) *yahşı* ***arıġ*** *boldı andın* (ME 182-7)

Batı Türkçesi örneklerinde *arı* sözcüğünün güzellikle ilgili kavramlardan *görklü* ve *hûp*, yüzle ilgili kavramlardan *suret* ve *yüz* sözcükleriyle belirgin eş dizimlenme ilişkisi bulunduğu görülmektedir:

(127) *Aydan **arı**, günden görklü.* (Dede. XIV. 43) (TTS 194)

(128) *Gayet **arı** ve görklü* suretlü idi (Ta. Sel. XV. 2,5)

(129) *Gördüm ol aydan **arı** hûp yüzünü* (Si. Da. XIV. 130-1) (TTS 193)

TTS'den (1967: 1777-1781) alınan *görklü* sözcüğüyle ilgili kullanımlarla anahtar sözcüğün yer aldığı örnekleri karşılaştırdığımızda aralarında anlam farklılıkları bulunan bu iki sözcüğün eş dizimsel özelliklerinin oldukça benzer olduğunu görmekteyiz. Bu durum Firth (1968: 182) tarafından ileri sürülen "bir sözcüğün eş dizimlilerinin onun anlamının bir parçasını içermesi gerektiği" fikrine ek olarak "bir sözcüğün belirgin eş dizimlilerinin onun eş dizimlenme özelliğinin bir parçasını içerir" görüşünü ileri sürmemize olanak sağlamaktadır. Nitekim (108). örnekte EAT'de ***arı*** *sözler* biçiminde belirtilen ifadenin TTü.'de ***güzel*** *söz* şeklinde karşılanması iki sözcük arasındaki anlamsal ilişkiyi ortaya koymaktadır. Aşağıdaki tabloda *arıġ/arı* ile *görklü* sözcükleri eş dizimsellik özellikleri açısından karşılaştırılmıştır:

arıġ/arı	görklü
atı erdi ögdülmiş aslı arıġ (KB 1159)	Aslı görklü kendisi mukbil kişi (Yuz. Şeyd. XIII. 19) (TTS 1777)
Gördüm ol aydan arı hûp yüzünü (Si. Da. XIV. 130-1) (TTS 193)	Görklü yüzünü gören... (Yunus. XIII-XIV. 145) Eğerçi hûb hem görklü kazadır (Işk. XIV. 202-1) Hak Taâla anı ... aydan görklü yaratmıştı (Anter. XIV. 13)
arıġ ton kädimlär 'temiz giysiler²' (U II 42₃₂; M I (m) 7₁₄) (UW 184/2)	... görklü ton ile bezenip...(Kel. XIV. 27)
arıġ Tanrı "sübhan Allah" (Rylands KT 36/41bl=43:13)	...üstümüzde Tanrı görklü (Dede. XIV. 4)
arıġ äd tavarlıg 'arı mallı²' (BT II 412) (UW 186/2)	Ne görklü maldır ol mal... (Müz. XV. 83)
...arı avratlar... (Leys. Mu. XV. 60-2) (TTS 194)	...bir görklü avrat... (Güzide. XV. 74)
Şol kimsene ki arı abdest alıp ezandan öndin cemâate gelse... (Delil. XV. 43) (TTS 194)	Anlardır kim görklü abdest alıp... (Enfes. XV. 51)

Tablo 1: *görklü* ile *arıġ* sözcüğü ve biçimlerinin eş dizimsel özellikleri açısından karşılaştırılması

Güzellik ve *arılık* kavramları Türkiye Türkçesinde de birlikte kullanılmamaktadır. Fakat *arı* sözcüğünün yakın eş anlamlılarından temiz ve kısmen saf sözcükleri bu eş dizimlenme özelliğine sahiptir:

(130) *Nuran'la buluşmalarına bir saat vardı; vakit geçirmek için buraya uğramış, ihtiyar kitapçı ile konuşmuş,* ***güzel*** *ve* ***temiz*** *ciltli bir Şakayık-ı Numaniye ile zeylini satın alarak gitmişti.* (A.H. Tanpınar-Huzur)

(131) *Fakat böyle de olsa, ihtiyar adam* ***güzele****, sonsuza,* ***temiz*** *ve iyiye bağlıydı.* (A.H. Tanpınar-Huzur)

(132) *Mümtaz onun bu sanatlardan ve musıkiden bahsedişini dinlerken daima halka*

yakın bir ***safiyeti*** *muhafaza ettiğine,* ***güzel*** *hakkında büyük bir seçme kudreti olmadığına dikkat etti.* (A.H. Tanpınar-Huzur)

(133) *Dünden beri* ***güzel****, küçük,* ***temiz*** *bir evim var.* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu)

(134) *Bir gün ücra bir köyün, viran bir evinde aydınlık kadar* ***temiz****, hülya gibi* ***güzel*** *bir küçük İstanbul kızına tesadüf ettim.* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu)

(135) *Burhanettin Bey gibi azılı mirasyediler, senin gibi* ***masum, saf****, taze,* ***güzel*** *çocukları nasıl ele geçirecek?* (R.N. Güntekin-Çalıkuşu)

(136) *Halbuki eskiden ne kadar* ***güzel*** *ve* ***temiz*** *giyinen bir adamdı.* (R.N. Güntekin-Yaprak Dökümü)

3. Sonuç

Bu çalışmada Türkçe'deki temiz sözcükleri arasından Eski Türkçe'de en yaygın olarak kullanılan *arıġ* sözcüğü merkez alınarak eş dizimlilik kavramı ve tarihsel süreç içinde geçirdiği değişiklikler incelenmeye çalışılmıştır. Makalenin kapsamı göz önüne alınarak Buddhist çevreye ait az sayıda örnekle tanıklanan yol, çiçekler, can, öz, tanıklık, yazı, temizlik, korumak, bulutlar, doğum ve varoluş, kusursuzluk, sertlik, sağlamlık ve inanç ile ilgili eş dizimliliklere ve İslamî çevreye ait olumsuz tutumlar, soy, hayat, mutluluk, gelecek, tavır ve hareketler, madenler, yok etme ve yok olma, yol, toprak, kirlilik, dostlukla, temizlik, çiçekler, can, öz gibi kavramlar, çocuklar ve yücelik ile ilgili kavramlarla eş dizimlenme örneklerine yer verilmemiştir.

Yapılan incelemede *arıġ* sözcüğünün kullanım alanı, sıklığı ve eş dizimsellik çeşitliliği açısından en zengin dönemini Buddhist Türk çevresinde yaşadığı tespit edilmiştir. ETü.'de kazandığı bu önemli yer *arıġ* sözcüğünün Buddhizm'in yanı sıra Maniheizm, Hristiyanlık, hatta İslâmiyet'le ilgili terminolojide de kullanılmasını sağlamıştır. *arıġ* sözcüğünün baskın anlam özellikleri *yürüŋ* ve *körklüg* örneğinde olduğu gibi eş dizimliliklerine de yan anlamlar kazandırmıştır. Fakat *arı* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde kazanmış olduğu bilimsel çağrışım, günlük hayattan ve edebî dilden kopmasına yol açmaktadır. Ana dil kullanırları tarafından tanınan bir sözcük olmasına karşın eş dizimliliklerinin azalmasıyla her geçen gün daha az kullanılır hâle gelmektedir. Bugün yerini büyük ölçüde *temiz* sözcüğüne, özellikle yiyeceklerle ilgili eş dizimlenmelerde ise *saf* ve *halis* ifadelerine bırakmasının bir sebebi de sahip olduğu bu çağrışımsal anlamdır.

İşaretler

[2]: iki terimli

Kısaltmalar

Anter. XIV. = *Antername*. Bkz. TTS.
Ar. = Arapça
Âş. XVI. = *Âşık Paşazade Tarihi*. Bkz. TTS.
Ateş KT = *Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâli.* Bkz. ATEŞ, S. (1975).
Bkz. = bakınız
BT = *Berliner Turfantexte* II: Bkz. RÖHRBORN, K. (1971); III: TEZCAN, S. (1974); VII: KARA, G, ZİEME, P. (1976); VIII: TEZCAN, S, ZİEME, P. (1974).
Cev. Es. XV. = *Cevahir-ül-Esdaf* . Bkz. TTS.
Chuast = *Xuāstvānīft.* Bkz. ASMUSSEN, J. P. (1965).
CTD = *Compendium of the Turkic Dialects* I-II-III. Bkz. DANKOFF, R., J. KELLY, (1982-1984-1985)
Çin. = Çince
Dah. XIV. = *Dâstan-ı Ahmet Harami*. Bkz. TTS.
Dede. XIV. = *Dede Korkut Kitabı.* Bkz. TTS.
Delil. XV. = *Delil-ül-İbad.* Bkz. TTS.
Deş. XVI. = *Et-Tuhfet-üs-Seniyye*. Bkz. TTS.
DhāSū = *Dhāraṇī-Sūtras.* Bkz. RÖHRBORN, Klaus, (1976).
DLT = *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi.* Bkz. ATALAY, B. (1992).
EAT = Eski Anadolu Türkçesi
ED = *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Bkz. CLAUSON, Sir G., (1972).
Edviye. XIV. = *Edviye-i Müftede*. Bkz. TTS.
Enfes. XV-XV. = *Enfes-ül-Cevahir.* Bkz. TTS.
ETS = *Eski Türk Şiiri.* Bkz. ARAT, Reşid, Rahmeti, (1965).
ETü. = Eski Türkçe
Far. = Farsça
Ferec. XV. = *Ferec Ba'd-eş-Şidde*. Bkz. TTS.
Ferh. XIV. = *Ferhengname-i Sa'di Tercümesi*. Bkz. TTS.
Hazain. XV. = *Hazain-üs-Saâdât*. Bkz. TTS
Ht III = *Ujgurskaja versija biografii Sjuan'-Czana*. Bkz. TUGUŞEVA, L. Ju. (1971).
HtPek = *Hui-hu wên p'u-sa ta-t'ang san-ts'ang fa-shih chuan.* Bkz. Hui-li, (1951).
Hurş. XIV. = *Hurşid ü Ferahşad*. Bkz. TTS.
KB = *Kutadgu Bilig.* Bkz. ARAT, R., R. (1979, 1988).
Kel. XIV. = *Kelile ve Dinme*. Bkz. TTS.
KP = *Manuscrits ouïgour deTouen-Houang*. Bkz. HAMILTON, James, (1969).
Kuan = *Kuan-şi-im Pusar*. Bkz. RADLOFF, Willhelm, (1911).
Leys. Mu. XV-XV. = *Tefsir-i Ebilleys Tercümesi*. Bkz. TTS.
M I = *Manichaica* I: LE COQ, A. v. (1912); III: LE COQ, A. v. (1922).
Maitr = *Maitrisimit nom bitig.* Bkz. TEKİN, Ş. (1980).
ManHym = *Manichaeische Hymnen*. Bkz. BANG, W., GABAİN, A v. (1925).

ME = *Mukaddimetü'l-Edeb.* Bkz. YÜCE, N. (1993).
Müz. XV. = *Müzekk-in-Nüfus.* Bkz. TTS.
Rylands KT = *Rylands Kuran Tercümesi.* Bkz. ATA, A., Eckmann, J. (1976).
SH = *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms.* Bkz. SOOTHILL, W. E., HODOUS, L. (1937).
Si. Da. XIV. = *Siyer-i Darir.* Bkz. TTS.
Sic. K. XV. = *Şer'iyye Sicilleri.* Bkz. TTS.
Skr. Sanskritçe
Suv = *Suvarṇaprabhāsa.* Bkz. RADLOFF, W., MALOV, S. E. (1913).
Şefi. Ş. XVI. = *Şehname Tercümesi.* Bkz. TTS.
T = *Tunyukuk Yazıtı.* Bkz. TEKİN, T. (1994).
Ta. Sel. XV. = *Tahir-i Âl-i Selçuk Tercümesi.* Bkz. TTS.
Tez. Ün. XVI. = *Tezkiretü-ül-Evliya Tercümesi.* Bkz. TTS.
Tiş = *Ṭišastvustik.* Bkz. RADLOFF, W., STAEËL-HOLSTEİN, Baron A. Von (1910).
Topaloğlu KT = *Topaloğlu Kuran Tercümesi.* Bkz. TOPALOĞLU, A. (1976).
TS = *Türkçe Sözlük*
TT = *Türkische Turfan-Texte* V: BANG, W., GABAİN, A. von, (1929); VI: BANG, W., GABAİN, A v., R. RAHMATİ (1934).
TTS = *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*
U = *Uigurica* II: MÜLLER, F.W.K. (1910); III = MÜLLER, F.W.K. (1920).
USp = *Uigurische Sprachdenkmäler.* Bkz. RADLOFF, W. (1928).
UW = *Uigurisches Wörterbuch.* Bkz. RÖHRBORN, K. (1977-81-88).
Velet. XIII-XIV. = *Sultan Velet Divanı.* Bkz. TTS.
Yadigâr. XIV. = *Yadigâr-ı İbni Şerif.* Bkz. TTS.
Yunus. XIII-XIV. = *Yunus Emre Divanı.* Bkz. TTS.
Yuz. Şeyd. XIII. = *Yusuf ve Zeliha.* Bkz. TTS.

Kaynaklar

ARAT, R., R. (1979) *Kutadgu Bilig, I-Metin,* Ankara, TDK Yayınları; Arat, R., R. (1988) *Kutadgu Bilig, II-Çeviri,* Ankara, TDK Yayınları, 4. baskı.

ARAT, Reşid, Rahmeti, (1965) *Eski Türk Şiiri,* Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ASMUSSEN, J. P. (1965) *Xuāstvānīft, Studies in Manichaeism,* Acta theologica Danica 12, Copenhagen

ATA, A. (2004) *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)* Ankara, TDK Yayınları; Eckmann, J. (1976) Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, *Akadémiai Kiadó,* Budapest.

ATALAY, B. (1992) *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi,* I-IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, TDK Yayınları.

ATEŞ, S. (1975) *Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat.

BANG, W., GABAİN, A v. (1925) "Manichaeische Hymnen", *Le Muséon 38*, 1-55.

BANG, W., GABAİN, A v., Reşit RAHMATİ (1934) *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk,* Berlin.

BANG, Willi, GABAİN, Annemarie von, (1929) *Türkische Turfan-Texte V.* Berlin.

CLAUSON, Sir G., (1972) *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.

DANKOFF, R., J. KELLY, (1982-1984-1985) *Maḥmūd el-Kāšġarī, Compendium of the Turkic Dialects, Dīwān Luγāt at- Turk,* I-II-III, Harward University Press.

DEMİR, A. (1963) *Türkiye İçsularından Faydalanma*, Sevinç Matbaası, İstanbul.

FIRTH, J. (1957) *Papers in Linguistic*, London, Oxford University Press.

FIRTH, J. (1968) "A Synopsis of Linguistic Theory 1930-1955", Palmer (ed.) *Selected Papers of J.R. Firth 1952-1959*, London, Longman.

GÜNTEKİN, R.N. (1982) *Çalıkuşu,* 23. Baskı, İstanbul, Ötüken.

GÜNTEKİN, R.N. (1999) *Miskinler Tekkesi,* 14. Baskı, Ankara, İnkılap Kitabevi.

GÜNTEKİN, R.N. (2000) *Yaprak Dökümü,* 27. Baskı, Ankara, İnkılap Kitabevi.

HALLIDAY, M. A. K. (1966) "Lexis as a Linguistic Level", C. Bazell et al., *In Memory of F. R. Firth*, Longman, s. 148-162.

HAMILTON, James, (1969) "Manuscrits ouïgour deTouen-Houang, Le Conte buddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgour", *Mission Paul Pelliot, Documents conservés á la Bibliothèque Nationale, 3*, Paris.

Hazain. XV.: *Hazain-üs-Saâdât*, bkz. TTS

HOEY, M. (1991) *Patterns of Lexis in Text*, Oxford, Oxford University Press.

Hui-li, (1951) *Hui-hu wên p'u-sa ta-t'ang san-ts'ang fa-shih chuan,* Pekin.

Hürriyet Gazetesi, 26.02.2002

KARA, G, ZİEME, P. (1976) *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, *Berliner Turfantexte VII,* Berlin, Akademie Verlag.

KARAOSMANOĞLU, Y.K. (1999) *Kiralık Konak,* 20. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

KARAOSMANOĞLU, Y.K., *Yaban* (1998) 33. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları.

KEMAL, Y. (1962) *İnce Memed,* 5. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi.

LE COQ, A. v. (1912) *Türkische Manichaica aus Chotscho I,* Berlin.

LE COQ, A. v. (1922) *Türkische Manichaica aus Chotscho III,* Berlin.

MÜLLER, F.W.K. (1910) *Uigurica II,* Berlin, Abhandlungen der Königlich Preuβischen Akademie der Wissenschaften.

MÜLLER, F.W.K. (1920) *Uigurica III,* Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII) Berlin, Abhandlungen der Königlich Preuβischen Akademie der Wissenschaften.

PARTİNGTON, A. (1998) *Patterns and Meaning, Using Corpora for English Language Research and Teaching*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins Publication Company.

RADLOFF, W. (1928) *Uigurische Sprachdenkmäler*, Matarialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften Der USSR.

RADLOFF, W., MALOV, S. E. (1913) "*Suvarṇaprabhāsa (sutra zolotogo bleska) Tekst ujgurskoj redakcii I-II*, Bibliotheca Buddhica, 17, Sanktpeterburg.

RADLOFF, W., MALOV, S. E. (1913) *Suvarṇaprabhāsa (sutra zolotogo bleska) Tekst ujgurskoj redakcii I-II*, Bibliotheca Buddhica, 17, Sanktpeterburg.

RADLOFF, W., Staeël-Holstein, Baron A. Von (1910) *Ţišastvustik. Ein in türkischer Sprache bearbeitetes buddhistisches Sūtra. 1. Transcription und Übersetzung. II. Bemerkungen zu den Brāhmiglossen des Ţišastvustik-Manuscripts.* (Mus.As.Kr. VII). St.-Pétersbourg.

RADLOFF, Willhelm, (1911) "Kuan-şi-im Pusar, Eine türkische Übersetzung des XXV. Kapitels der chinesischen Ausgabe des Saddharma-puṇḍarîka", *Bibliotheca Buddhica 14*, S, Petersbourg.

RÖHRBORN, K. (1971) *Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar*, Berliner Turfantexte II, Berlin.

RÖHRBORN, K. (1977-81-88) *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial Der Vorislamischen*

Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, Klaus, (1976) "Fragmente der uigurischen Version des "Dhāraṇī-Sūtras der großen Barmherzigkeit", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 126, 87-100.

Sabah Gazetesi, 20.03.1997

SINCLAIR, J. (1966) "Beginning the study of lexis", C. Bazell et al. (eds) *In Memory of J.R. Firth*, London, Longman, s. 410-30.

SOOTHILL, W. E., HODOUS, L. (1937) *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*, London; http://mahajana.net/texts/kopia_lokalna/soothill-hodous. html

TANPINAR, A. H. (1970) *Huzur,* 2. Baskı, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser.

TEKİN, Ş. (1980) *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index, Berliner Turfantexte IX*, Berlin, Akademie Verlag.

TEKİN, T. (1994) *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg.

TEZCAN, S, ZİEME, P. (1974) *Das uigurische Insadi-Sūtra, Berliner Turfantexte VIII* Berlin, Akademie Verlag.

TEZCAN, S. (1974) *Das uigurische İnsadi-Sutra,Türkische Turfan-Texte III,* Berlin, Akademie Verlag.

TOPALOĞLU, A. (1976) *Muhammed Bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi I Cilt, Giriş-Metin*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları: 227.

TUGUŞEVA, L. Ju. (1971) "Ujgurskaja versija biografii Sjuan'-Czana (fragmenty iz gl. X)" *Pis'mennye pamjatniki vostoka, Istoriko-filologiçeskie isslodovanija*, '74, 253-296.

Türkçe Sözlük, (2005) 10. Baskı, Ankara, TDK Yayınları.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (1965-88) I-VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, TDK Yayınları.

YÜCE, N. (1993) *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks,* Ankara, TDK Yayınları: 535.

Şahru Pilten

Dr., Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı'nda doktorasını tamamladı. Yoğunlaştığı araştırma alanı Türk anlam bilimidir.

E-posta: sahruozel@ gmail.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 3 Ekim 2008

Yayına kabul edildiği tarih: 7 Kasım 2008

E-yayın tarihi: 13 Ocak 2009

Çıktı sayfa sayısı: 24

Kaynak sayısı: 53